

Læsning til salighed, oplysning og velfærd

Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet

Henrik Horstbøll

Fortid og Nutid, juni 2003, s. 83-108

Få bøger har vakt så megen debat og konflikt over så langt et tidsrum som Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*. Det er i sig selv tilstrækkelig grund til at undersøge, hvad det var, der optog sindene. Men ydermere havde Pontoppidans tekst traditionshistorisk rod i pietismens lære. Dermed får historien om Pontoppidans tekst også komparativ interesse vedrørende spørgsmål om relationerne mellem pietisme og politik. I artiklen undersøges nogle nøglebegreber i Pontoppidans tekst set i relation til tekstens historiske sammenhæng. Hvilket menneskesyn fik befolkningen indprentet i perioden, som tog sin begyndelse i 1730'erne. Tekstens udbredelse undersøges, og dernæst fokuseres der på konflikter i forbindelse med brugen af teksten og konflikter i forbindelse med dens afløsning. Til slut sættes Pontoppidan-episoden i perspektiv med en diskussion af Pontoppidans pietisme og dens politiske rolle i Danmark og Norge.

Henrik Horstbøll, f. 1952, dr.phil., forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek. Arbejder med kultur- og videnskabshistorie samt bog- og bibliotekshistorie. Har bl.a. udgivet afhandlingerne: *Menigmands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse* (1999) og *Civilisation og Nation 1760-1830, Gyldendals Danmarkshistorie* bd. 10 (1992).

I Christiania (Oslo) udkom i 1885 en lille bog på 39 sider med titlen *Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny. Skolemanden og politikeren Niels Hertzberg* udgav den lille debatbog for at samle støtte til ønsket om at forny børnenes religionsundervisning i skole og kirke i Norge. Den første sætning satte problemstillingen i relief: »At erholde en ny autoriseret Religionslærebog eller en forandret Udgave af Pontoppidans er ikke nogen ny, men en gammel Tanke inden vor Kirke og Skole.« Erik Pontoppidans forklaring af Luthers lille katekismus var stadig både en levende tradition og et statsligt autoriseret grundlag for undervisning i Norge knap 150 år efter at bogen havde for-

ladt Vajsenhusets trykkeri i København for første gang i 1737 med den kryptiske titel *Sandhed til Gudfrygtighed*.¹ Den var den første almindelige og autoriserede lærebog i den kristne religion i Danmark og Norge, og forkortede udgaver, eller såkaldte udtog af Pontoppidans forklaring, havde gennem årtierne afløst urteksten på markedet, men lærebogens centrale indhold og nøglebegreber var intakte.

Efter Eidsvoll var det i 1818 blevet bestemt ved højeste resolution, at Pontoppidans forklaring eller Saxtorphs udtog heraf var autoriserede lærebøger i Norges offentlige skoler og ved konfirmationsundervisningen indtil en »ny Lærebog eller nye Lærebøger i Religion maatte vorde indførte«.² Først

i 1828 tog Kirkedepartementet skridt til at indkalde forslag til nye lærebøger fra landets gejstlige embedsmænd, og et udvalg bestående af en professor og to kapellaner afgav en udtalelse om de indsendte forslag. Ingen af de indsendte forslag stod ifølge udvalget mål med Pontoppidans bog, og man slog fast, at Pontoppidan »*hjerterligt og rent og i al ønskelig Korthed omfatter og fremstiller den kristelige Religions Grundlærdomme eller Alt, hvad der er nødvendigt at vide til Salighed*«. ³ Dog kunne form og sprog moderniseres, og et nyt statsligt udvalg redigerede et nyt udtog af Pontoppidan, som fik statslig autorisation i 1843. Den »omarbejdede« Pontoppidan vakte kritik og modstand, og i 1865 blev Ulrik Sverdrups mere traditionelle Pontoppidan-udtog autoriseret, og det var med Sverdrup, at Hertzberg krydsede klinger i debatbogen i 1885.

Erik Pontoppidans tekst blev kort sagt norsk tradition i 1800-tallet, mens situationen var helt anderledes i Danmark. Her blev Pontoppidans forklaring et symbol på opposition mod statsmagt og statskirke i første halvdel af 1800-tallet. I 1794 var Pontoppidans lærebog officielt blevet afløst af en ny, som kom til at bære biskop Balles navn, og i Danmark holdt myndighederne fast ved Balles lærebog. Præstens lokale autoritet stod og faldt med evnen til at holde 1700-tallets forordnede lærebog borte fra undervisningen. Mens Pontoppidan i 1830'ernes Norge rummede alt, hvad der var nødvendigt at vide til salighed, kulminerede kampe i forskellige danske menigheder fra Jylland til Bornholm for at få lov til at anvende Pontoppidans tekst efter eget valg i 1830'erne og 1840'erne. Pontoppidans tekst var blevet et samlingspunkt for antiautoritære vækkelsesbevægelser, der undergravede enevældens statskirke.

Få bøger har haft så megen magt over sindene i Danmark og Norge, og

få bøger har vakt så megen debat og konflikt over så langt et tidsrum, som Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*. Det er i sig selv tilstrækkelig grund til at undersøge, hvad det var, der optog sindene. Men ydermere havde Pontoppidans tekst traditions-historisk rod i pietismens diskurs. Fra slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet havde pietistiske strømninger kirke- og statspolitisk betydning på tværs af landegrænser rækende fra Württemberg over Preussen til Skandinavien. Dermed får historien om Pontoppidans tekst også komparativ interesse vedrørende spørgsmål om relationerne mellem pietismens diskurs og politisk kultur. ⁴

Det følgende er en undersøgelse af nogle nøglebegreber i Pontoppidans tekst set i relation til tekstens historiske sammenhæng: »Den anden reformation«. Hvilket menneskesyn fik befolkningen indprentet i perioden, som tog sin begyndelse i reformationens jubelår 1736. Hvilke forestillinger om individ, samfund og øvrighed blev stillet til rådighed for borgernes omverdens-tolkning. Tekstens udbredelse og anvendelse undersøges, og dernæst fokuseres der på konflikter i forbindelse med brugen af teksten og konflikter i forbindelse med dens afløsning. Til slut følges tekstens udgivelseshistorie i Norge og Danmark for at belyse dens virkningshistorie.

Grunden til at vælge netop Pontoppidans genre er enkel: Katekismen og forklaringen af den var porten til det skrevne ord. Fra Reformationen til de første årtier af 1800-tallet var Luthers lille katekismus sammen med abc-bogen og katekismusforklaring, bønner og salmer indgangen til bogens verden, suppleret af almanakkens og kalenderens tegn og gerninger. For den, der overkom læsekunstens barriere, blev spektret af mulig læsning udvidet, men fundamentet var den religiøse læsning. Som led i en statslig

kirkepolitik blev katekismusundervisningen samlet i en, og kun én lærebog i 1737. Men før vi tager hul på analysen af Pontoppidans tekst skal sammenhængen, som den nye lærebog udsprang af, kort skitseres.

»Den anden reformation« 1736-39

Et af de første officielle historiske jubilæer, som blev markeret i Danmark og Norge, var 200-året for Reformationen.⁵ Jubelfesten for Reformationens gennemførelse blev afholdt i landets kirker den 30. oktober 1736. I København blev *Lov-Sang i Zion* opført til lejligheden i St. Nicolai Kirke, og dagen efter var der skrevet arier til jubelfesten på Universitetet, mens flyveblade og plakater med digte blev markedsført i anledning af jubilæet.⁶ Kong Christian 6. havde selv læst korrektur på festskriftet, forfattet af Andreas Hojer: *Kort Forestilling af de store Velgierninger, som Gud ved den for 200 Aar siden Ao. 1536 skeede offentlige Reformation og Antagelse af den sande Evangeliske Lærdom, disse Riger og Lande har ladet vederfare.*

Reformationen var ikke alene historisk tradition, og Jubelfesten ikke blot markeringen af en gammel sejr, men også et led i, og en praktisk anledning til at drive aktuel kirkepolitik. Jubelåret 1736 var blevet indledt den 13. januar med Konfirmationsforordningen – med Edvard Holms ord »den vigtigste enkelte reform, der var indført i den danske og norske Kirke siden Reformationen«.⁷ Selvfølgelig var der blevet undervist i Luthers lille Katekismus tidligere rundt omkring i sognene, og flere små katekismus-forklaringer giver indsigt i hvordan; men nu skulle undervisningen være lovmæssig, ensartet og eksamen offentlig, således som det blev indskærpet i forordningens paragraf 1: »Skal Børnenes Con-

firmation og Indvielse saavel som deres offentlige Examen og Prøvelse, være en almindelig Regel og skyldig Pligt, som alle Børnene udi Menigheden, ingen undtagen, af hvad Stand og Condition de end maatte være, skal nødvendig være bunden til, paa det ikke Persons Anseelse skal gjøre nogen Spliid udi Meenigheden«.

En sidegevinst ved ungdommens konfirmation var det, at »man paa saadan Maade kunde faae den gandske Meenighed sin Pligt alvorligen indskærpet, og kunde give dem en herlig Anledning til nogen god og frugtbarlig Opbyggelse i deres Christendom«.⁸

Men hvordan? De kortfattede, nærmest komprimerede spørgsmål og svar i Luthers lille Katekismus kunne jo udlægges og indlæres på mange måder, og der var mange forklaringer i omløb på bogmarkedet. Bøgerne var principielt alle underlagt teologisk censur ved Københavns Universitet, men en ting var frasortering af decideret vranglære, noget andet etablering af en ensartet lære i tråd med de moderne religiøse strømninger af moderat pietistisk karakter, som lå kongen og hovedparten af regeringen på sinde.

Erik Pontoppidan var sammen med Andreas Hojer en central person i den reformationskampagne, som kulminerede i årene omkring Jubelfesten. Efter en årrække som sognepræst på Als var han i 1734 blevet slotspræst på Frederiksborg og sognepræst i Hillerød. Samme år udgav han sin reformationshistorie. Pontoppidans pietisme behagede kongen, og året efter blev han hofpræst. I selve Jubelåret udgav han på latin sit mærkelige lille skrift *Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg* – et formaningsskrift, som med et væld af kulturhistorisk dokumentation redegjorde for reformationens aktualitet over for sejlivede rester af såvel hedenskab som katolicisme, eller papisme som det hed.⁹

Erik Pontoppidan kom i praksis til at udarbejde den fejekost, som skulle gøre arbejdet: Christian 6. lod i Jubelåret sin hofpræst begynde udarbejdelsen af det obligatoriske eksamenspensum – den ny katekismusforklaring *Sandhed til Gudfrygtighed*. I indledningen redegjorde han selv for bogens baggrund: »Aarsagen, som til dette Arbejde haver givet Anledning, er særdeles denne, at næsten et hvert Stift hidindtil har haft sin egen særdeles Catechismum. Endskiønt nu Lærdommens Grund kunde være den samme, har dog den adskillige Lærdoms Form ikke syntes saa beqvem, som en almindelig Catechismi Forklaring, opsat efter Kongelig allernaadigst til mig skriftlig udstedet Befaling«. ¹⁰ Pontoppidan skulle afløse den lokale mangfoldighed og lokale udformning af katekismusundervisningen med centralt afstukne ensartede rammer.

Pontoppidans forbillede var den tyske pietist Ph. J. Speners *Den christelige Lærdoms eenfoldige Udleggelse*, som udkom i dansk oversættelse 1728. ¹¹

I juli 1737 fik Vaisenhusets trykkeri i København privilegium på at trykke den nye lærebog mod årligt uden betaling at levere 1500 eksemplarer til uddeling blandt fattige. En storstilet bogproduktion var sat i gang, og det blev et af 1700-tallets kvantitativt største bogprojekter. I august 1738 var man så vidt, at kongen kunne befale bogen brugt af alle nye konfirmander i Danmark og Norge. ¹²

Men hvorledes kunne centralmagten sikre sig, at intentionen blev til virkelighed, at den sande kristendom slog rod, blev forkyndt i kirken, undervist i skole eller præstegård og realiseret i menighedslivet?

I umiddelbar forbindelse med selve Jubelfesten 1736 udstedte Christian 6. en forordning, som pålagde alle teologiske professorer og bisper at indsende årlige indberetninger til Danske Kancelli om kandidater og nye præsters

»lærdom og levned«, således at uheldige præsteemner kunne frasorteres i tide, og menighederne forskånes for lærere »vildfarende i Lærdommen eller forargelige i Liv om Omgængelse«. ¹³ Kancelliet opstillede en liste med 32 spørgsmål vedrørende de nye, eller kommende præsters levnet og evner, således at vurderingsgrundlaget kunne blive ensartet. Det overraskende, og væsentlige ved forordningen er imidlertid den kirkepolitiske forandring, den indvarslede: Præsidenten for Danske Kancelli skulle åbenbart for fremtiden være overdommer i kirkeinspektionen på dette væsentlige område, som tidligere havde været et internt kirkeligt anliggende med biskoppen som øverste myndighed under kongen.

Nu skulle de brådne kar luges ud – og det må have været kongens opfattelse, at kirken ikke var i stand til at foretage denne selvransagelse og renselse alene. Inspektionen af kirkens mandskab sigtede ikke alene på at frasortere skørlevned og falske profeter, men havde også karakter af kirkekamp mellem pietistiske strømninger og den gamle ortodoksi. Præsidenten for Danske Kancelli, J.L. Holstein, var – ligesom kong Christian 6. – grebet af den pietistiske vækkelsesbølge, som havde sit teologiske centrum i Halle. ¹⁴

Forordningen var ikke udtryk for en kortvarig indskydelse, og den blev heller ikke nogen tom lovtæst. Året efter fik den formelle rammer at virke i gennem oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet, som dramatisk udvidede centraladministrationens greb om det lokale kirkeliv. Det nye kollegium, som normalt blev kaldt Kirkekollegiet, blev formelt sidestillet med de øvrige kollegier og samlede under sig sager, som før havde sorteret under tre adskilte myndigheder.

Først og fremmest blev biskopperne, og især Sjællands biskop, erstattet af kollegiet som kongens øverste rådgi-

Fig. 1. Erik Pontoppidan (1698-1764), forfatteren til *Sandhed til Gudfrygtighed*, malet af ukendt kunstner 1740 (Frederiksborgmuseet).

ver i kirkelige forhold. Kirkekollegiet blev oprettet bag om ryggen på Sjællands biskop Kristen Worm, som først blev informeret, da kollegiet var en realitet. Hans efterfølger i embedet, Peder Hersleb, blev ganske vist medlem

af kollegiet, men under dets præsident J.L. Holstein på linie med de øvrige medlemmer, hvoriblandt en almindelig præst.

Det var meget behændigt og praktisk at J.L. Holstein også var præsidi-

dent for Danske Kancelli – det var nemlig den anden instans, som overgav sit tilsyn med kirkelige anliggender til det nye kollegie. Holstein sørgede for kontinuiteten. Den tredje myndighed, som afgav indflydelse til kollegiet, var de teologiske professorer ved Universitetet, som siden kirkeordnanserne 1537 og 1539 havde haft til opgave at udøve censur. Nu blev centraladministrationen direkte censurmyndighed, således at Kirkekollegiets censur i tilfælde af uenighed vejede tungere end universitetets. Samtidig skulle kollegiet aktivt arbejde for udbredelsen af religiøs litteratur blandt undersåtterne. Det var kort sagt med forordningens ord Kirkekollegiets opgave »med største Flid at befordre Guds sande Kundskab og Frygt hos Undersaatterne, og gjøre den imellem alle Indbyggere, Geistlige og Verdslige, høist fornødne Eenighed og en almindelige Rolighed fast og uryggelig«. ¹⁵ Kirkekollegiet skulle være instrument for fornyet reformation: »Den anden reformation«, hvor tyngdepunktet var forskudt fra stat og kirke til reformation af borgernes kristendomsforståelse.

Drivkraften bag oprettelsen af Kirkekollegiet var Andreas Hojer, som var generalprokurør – dvs. øverste juridiske ekspert i administrationen og den der forestod den praktiske udformning af forordningernes lovtekster. Det lå Hojer meget på sinde, at forordningerne – kirkelige såvel som verdslige – blev ført ud i livet. Således var han initiativtageren til oprettelsen af nogle nye embedsstillinger i lokaladministrationen – de såkaldte landfiskaler – som skulle styrke enevældens kontrol med, hvorledes de lokale embedsmænd bestred deres embede. Nu skulle Kirkekollegiet kontrollere, hvorledes præsterne og lærerne rygtede deres kald.

Hojer døde 1739, og dermed blev den mest dynamiske periode af Kirkekollegiets levetid afsluttet. Kort forinden

var Skoleforordningen af 23. januar 1739 blevet udstedt, som et resultat af det arbejde Christian 6. havde igangsatt i Jubelåret 1736, da han nedsatte en skolekommission med Andreas Hojer som skrivende sekretær. Året efter var J.L. Holstein og biskop Hersleb blevet inddraget i arbejdet, hvorved Kirkekollegium og skolekommission stort set blev identiske. Skoleforordningen dekretede undervisningspligt for alle fra det 5.-6. år indtil konfirmationen. ¹⁶

Skoleforordningen var kulminationen på den statskirkelige reformkampagne 1736-39: forordningen skulle fuldbyrde den ønskede centraliserede indsats til borgernes oplysning og opbyggelse. Men forordningen gabte over mere, end der var ressourcer til centralt og vilje til lokalt. Uden skoleskat og lovbefalede lærerembeder blev meget ved det gamle. Men på trods af, at intentionerne bag skoleforordningen først blev realiseret et halvt århundrede senere, satte reformkampagnen i 1730'erne sig varige spor – ikke mindst gennem konfirmationspligten og katekismusundervisningen. Begivenhederne i kølvandet på reformationsjubelåret fandt således sted på tre planer 1736-39:

For det første i staten, dvs. vedrørende relationer imellem centraladministrationen (Kirkekollegiet) og hele kirkens rangfølge fra bisp til sognepræst og degn. For det andet i menigheden, dvs. vedrørende relationerne mellem præst og sognebørn. For det tredje i samfundslivet, hvor den enkelte borger måtte indstille sig på undervisnings- og konfirmationspligten.

De tre planer var sammenhængende: ikke alle borgere hilste konfirmationen velkommen, nogle søgte at undrage sig, men præsten følte sig med rette kontrolleret af en nidkær øvrighed og skulle indrette sig på de nye tilstande. Undervisning af sognebørnene efter den nye lovbefalede katekismus-

forklaring hørte hertil, og ensartet, almen udbredelse af den nye undervisning lå Kirkekollegiet meget på sinde. Erik Pontoppidans katekismusforklaring blev et brændpunkt i den anden reformation – et brændpunkt for intentionen om at skabe den uniforme, kristne medborger gennem ensartet, velkontrolleret forkyndelse og skærpet undervisning samt indlæring af obligatorisk pensum. Hvad var da sandhed til gudfrygtighed?

Ordet og skriften – oplysning og sandhed

»Seer jeg paa vore Forfædre, da synes mig, de gjorde meere, end de vidste, men vi vide meere, end vi gjøre«. Pontoppidan tog fat på arbejdet med den nye lærebog fra en historisk synsvinkel: »Nu leve vi i en Tiid, da verdslig Viisdom, og alle de Konster, som der paa grundes, ere opstegne til en høyere Grad, end vore Forfædre mueligt havde forestillet sig«. ¹⁷ Ingen i de verdslige videnskaber ville i samtiden tage til takke med fordums halve viden, skrev han i indledningen til førsteudgaven. En tilsvarende udvikling var både ønskelig og på tide vedrørende indsigten i »*Religionens Sandheder*« – Pontoppidan stillede sig til rådighed. Vi er vidne til en udviklingsoptimisme anno 1737 på pietismens grund, og ordene/begreberne lys – oplysning – fornuft – sandhed er da også ledemotiver i katekismusforklaringen.

Lys er en grundmetafor og oplysning var et grundbegreb. I 1700-tallet havde oplysningsbegrebet både en verdslig og en gejstlig dimension, og først i de sidste årtier af århundredet blev begrebet afgørende sekulariseret, således som vi finder det hos Kant. ¹⁸ Hos Pontoppidan er begrebet dobbelt: Lyset er da »*vore Tidens Fordeel frem for vore Forfædres*«. Mørket og tusmørket kan nu lades tilbage. Ved siden af den

ne verdslige og intellektuelle dimension af oplysningen har sandhedens lys og den sande oplysning også en anden religiøs betydning hos Pontoppidan.

På spørgsmål om, hvad »ordet« udvirker hos dem, der omvender sig og giver evangeliet rum i hjertet, falder svaret præcist: *Oplysning*, dvs. levende kundskab og kraftig overbevisning om de guddommelige sandheder. ¹⁹ Men sig mig – fortsætter Pontoppidan samme sted – sig mig den egentlige forskel på menneskelig lærdom og guddommelig oplysning?

I det efterfølgende centrale svar, som sikkert har voldt mange konfirmander kvaler under overhøringen, skelner han mellem *lærdom*, som ved fornuft og flid læres af ordet, mens *oplysning* virkes af ordet. Lærdom har alene til huse i hjernen og er »en blot historisk Kundskab«, mens oplysning indtager hjertet. I skellet mellem lyset i hjernen og hjertets oplysning finder vi 1700-tallets dobbelte oplysningsbegreb skarpt formuleret: Lyset har både en fornuftsbettinget og en ubegribelig, følelsesmæssig dimension. Der er en afgørende forskel herimellem, men ikke nødvendigvis nogen modsætning eller konflikt – tværtimod. Den religiøse oplysning er den centrale forudsætning for individets genfødsel, dvs. »*Opvækkelse af den aandelige Død, Omvendelse og Oversættelse fra Mørket til Lyset, fra Satans Magt til Gud*«. ²⁰

Vi er her ved selve kernen i Pontoppidans lærebog: hjertets oplysning medfører genfødsel af et nyt menneske – »*i Forstanden et nyt Lys, i Viljen en ny Længsel, Lyst og Kraft*«. ²¹

Ordet er det magiske grundbegreb bag lærebogens forskellige temaer – og helt stringent er indholdsbestemmelsen heraf udgangspunkt for Pontoppidans katekismusforklaring:

»1. *Kiære Barn, vil du ikke gierne være lykkelig paa Jorden, og salig i*

Himmelen? Jo, kunde jeg ikkun blive det.« Sådan indledte Pontoppidan *Sandhed til Gudfrygtighed*, og fortsatte, at vejen til salighed blev vist af Guds ord, som man kan kende ved hjælp af skriften – den hellige skrift. Men skriften hører menneskene til, og spørgsmålet om, hvem der skrev Bibelen, melder sig. Selv om de hellige profeter og evangelister var besjælede af Gud, så var de dog mennesker, som skrev. Fra første færd springer det historiske tema i øjnene hos Pontoppidan – skismaet mellem historisk sandhed og guddommelig sandhed.

Den første tvivl, som menigheden skulle overkomme, var da, om »*just denne Skrift, som vi have, er det sande Guds Ord?*« Pontoppidans svar beroede i sidste instans på »ordet« selv, på dets virkning og fremgang i verden »uden Tvang, og menneskelig Magt«, og på dets overnaturlige virkning i hjertet hos den enkelte. Der var således forskel på skrift: ved siden af den sande, hellige skrift, »ordet«, fandtes al mulig anden skrift og overlevering såsom »*gammel Meening, Ordsprog, Vedtægt og Sædvane*«, dvs. historier, som man ikke kunne bygge noget på. Den forældede historiske overlevering kunne kasseres og erstattes af ny viden og videnskab, mens overleveringen af »ordet« bestod.

Kommet så vidt, kunne Pontoppidan stille det centrale spørgsmål: »*Hvorledes omgaaes man da ret med Guds Ord?*«. Svaret var enkelt: – når man først sukker til Gud om hans ånds *oplysning*, og dernæst *læser* med andagt og alvorlig eftertanke – så omgås man ordet ret. Man skal læse, men man skal læse for at stille sjælens hunger, ikke kødets nysgerrighed, og man skal ikke vride ordene efter egen mening, men søge »*u-partisk deri den Sandhed, som er til Gudfrygtighed, og prøve sit eget Hierte derefter*«. ²² Af hvem skulle Skriften læses? Af alle: »*Alle har ikke alleneste Frihed og Ret-*

tighed til at læse Skriften, men det er dem endog befalet som en Pligt, ja det er i sig selv en guddommelig Velgierning, som enhver Christen med Taksigelse og Glæde flittig bør betiene sig af til sin Velfærd i Tid og Evighed«. ²³ Den rette kristendom – Sandhed til Gudfrygtighed – beroede på den enkle, umiddelbare relation:

Ordet – [skriften – læsning] – Hjertet

Skriften var ene og alene det medie, der transmitterede ordet til læseren, ligesom læsningen med øje og hjerne tjente til at transmittere ordet til hjertet, hvor den sande oplysning blev udvirket. Resultatet var imidlertid afhængigt af processen: Ingen sand oplysning uden indlæring – hjernens lærdom var til en vis grad forudsætning for hjertets oplysning og dermed for skabelsen af det nye kristne individ. Læsefærdighed var mindstekravet – et afgørende skridt på vejen mod salighed.

Før vi vender os mod Pontoppidans lære om næstekærlighed og medborgerskab, skal vi kort undersøge, hvordan den nye forklaring adskilte sig fra de tidligere katekismusforklaringer: hvorvidt Pontoppidan repræsenterede en ny tidsalder, som han selv hævdede.

Hustavlens tugt

I 1636, i hundredåret for Reformationen i Danmark, havde en vejledning i katekismen forladt trykpressen. Den var skrevet af biskop Hans Poulsen Resen. I indledningen slog han fast, at præstens pligt til undervisning i katekismen og overhøring af menigheden var blevet fastlagt allerede ved Reformationens kirkeordinans og siden styrket af forordninger, således Christian 4.s forordning af 27. marts 1629, der fastlagde at unge først måtte del-

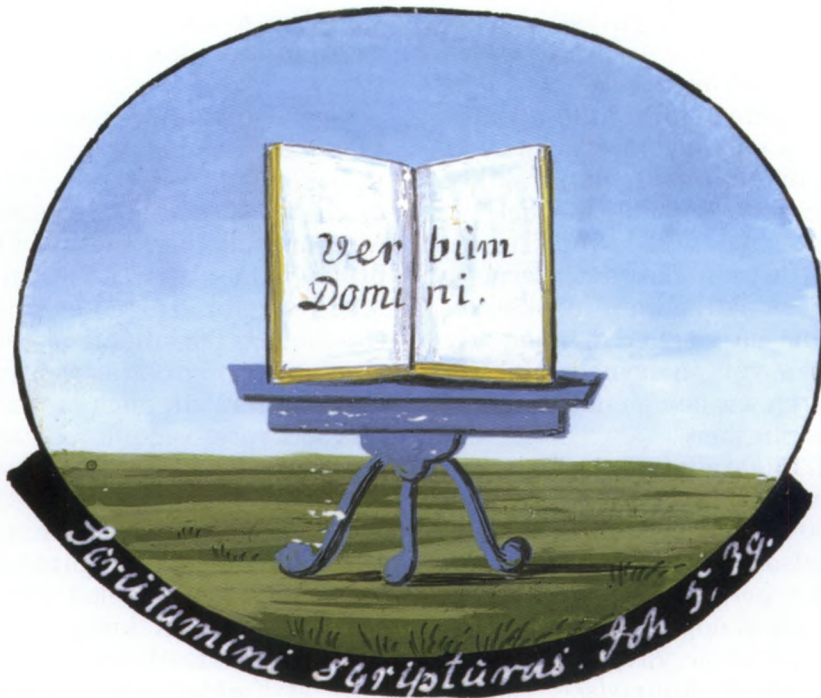

Fig. 2. Maleren Bjørn Holgersen fik i 1734 70 Rdlr. for at udsmykke kirkeskibets loft i Jannerup, som ligger i Thy, få kilometer fra Vesterhavet. Han valgte at inddele skibets bjælkeloft i 45 felter – tre på tværs og femten i skibets længde. To felter over prædikestolen blev alene udsmykket med en himmelblå farve, mens han malede 43 allegoriske, pietistisk inspirerede emblemer i de øvrige. I 1845 kopierede R.H.Kruse, sognepræst på Fur, Jannerup kirkeloft til brug for et restaureringsforslag, som imidlertid ikke fandt støtte. Kirkeloftet blev revet ned og erstattet omkring 1870, men Kruses fine gouacher findes stadig på Nationalmuseet. Fra en visuel vinkel giver de et indblik i den pietistiske strømning i 1730'ernes Danmark. Emblemernes metaforer og symboler udmales i et landskabeligt rum med åben himmel. Hjerte og lys er helt centrale metaforer, som varieres og kombineres i forhold til forskellige bibelske skriftsteder, som citeres på latin. Ni emblemer er valgt som eksempler på det pietistisk inspirerede billedsprog, som menigheden i Jannerup under søndagsprædikenerne i 17- og 1800-tallet har funderet over. Selv om emblemerne blev malet før Pontoppidan skrev sin katekismeforklaring, så kan de tolkes i Pontoppidans sprogbrug. Hvis kirkegængerne kunne deres »Pontoppidan« udenad, så kunne de også sætte ord på emblemerne. (Danmarks Kirker 12, Thisted Amt. Billederne fra Topografisk antikvarisk Arkiv, Nationalmuseet). På emblemet fra Jannerup kirkes loft ses en bogstol med en opslået bog, hvori der står: *verbum Domini* (Herrens Ord). Nedenunder skriftstedet: *Scrutamini scripturas. Joh. 5, 39* (ransager skrifterne). Ordet og skriften som vejen til oplysning og sandhed. Med Pontoppidans ord: »Af hvem skal Skriften læses? Af alle, og altsaa ikke alene af Lærerne, men og af Tilhørerne,« (§21) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

tage i nadveren, når de kunne gøre rede for deres børnelærdom og Luthers spørgsmål. Således ifølge Resen »staar intet tilbage uden at sligt skal førs i brug«. ²⁴ Også Resen havde anset sin bog for at være en ny begyndelse. Hvorledes skulle øvelse i katekismen da drives ifølge Resen?

Bogen var inddelt i fire sektioner, hvor den første lærte om kirketugten,

dvs. hvad man skulle gøre sabbat og hviledag. Hvornår man skulle indfinde sig i kirken i forhold til kirkeringningens faser osv. I den anden del »hvorledes det inderlige og åndelige bør altid være hos det udvortes og legemlige« førtes krigen generelt mod kødets, verdens og Djævelens fristelser, mens tredje del omhandlede altergangen. Fjerde del »om gudfrygtigheds daglige

øvelse, *besynderlig morgenbøn*« regulede det daglige liv.

Resens katekismusøvelse var ikke nogen forklaring af Luthers katekismus, men en tilbygning, som redede for, hvordan man skulle skikke sig som kristen. Når man havde lært selve katekismen, dvs. Loven, Trosbekendelsen, Bønnen, Sakramenterne og Hustavlen, så skulle man indskærpes kirketugten, de daglige bønner osv. Vejledningen var en levnedsforskrift, og i realiteten var den en udbygning af hustavlens pligtlære.

Flere af 1600-tallets udlæggelser af katekismen udkom stadig i begyndelsen af 1700-tallet, eksempelvis i 1704 Villads Nielsøns *Aandrige og opbyggelige Skrifter over den gandske Catechismum* – et genoptryk af bl.a. *Catechismi Postebud oc Brefdragere som frembærer nogle himmelske Kongebreve efter Huus-Taflens Indhold, med Undervisning hvorledis en hver i sit Embede og Stand skal skicke sig*, som udkom første gang i 1682. Hvert himmelbrev underviser en stand eller embede, dvs. pligter for enker, for børn og unge, for tjenere og øvrighed. Hustavlen var central for de fleste tilbygninger og kommentarer til Luthers lille katekismus i 1600-tallet.²⁵

Fra omkring 1720 steg ikke alene antallet af katekismusudgivelser og forklaringer af katekismen – de skiftede også karakter. Formen med spørgsmål-svar fandt udbredelse, og der var for en dels vedkommende tale om lokalt præget undervisningsmateriale, såsom Christopher Mummets *Undervisnings Spørsmåale for at forstaae D. Morten Luthers liden Cathechismus, endeel brugte i Aalborg Stift af Biscoerne Foss, Bornemann, Bircherod, men mestendeel samlede efter M. Frandtz Thestrup, hans overhørelses Maade i Visitatzerne*, som udkom 1721, 1734, 1737. Det var disse lokale tiltag, som Pontoppidans Forklaring afskaffede efter 1737. Dertil kom over-

sættelser af tyske vejledninger – først og fremmest den pietistiske inspiration.

I 1728 udkom oversættelsen af Speners katekismusforklaring på Missionskollegiets trykkeri. Samme år brændte en del af København, bl.a. Missionskollegiet, hvis trykkeri efter branden blev flyttet til Vajsenhuset. Med reorganiseringen af Vajsenhusets trykkeri og bogbinderi blev der skabt et effektivt produktionscentrum for religiøs litteratur, som i særdeleshed blev aktiveret ved udbredelsen af Pontoppidans Forklaring, hvilket jeg vender tilbage til neden for.

Speners bog var i form og indhold forbilledet for Pontoppidans katekismus, men Speners tekst var både lang og oversættelsen knudret. Pontoppidan valgte at fastholde Speners opbygning af Forklaringen i spørgsmål og svar, men skrev teksten om, og samtidig valgte han med en vis symbolværdi at afskaffe hustavlen, som stadig var en selvstændig tekst i Speners bog: Hustavlens verden hørte nu fortiden til.

»Attrå efter velfærd«. Egenkærlighed, næstekærlighed og medborgerskab

Med Hustavlens afskaffelse blev en selvstændig gennemgang af standsamfundets lydighedspligter holdt ude af den forordnede lærebog. Tilbage var alene gennemgangen af pligterne ifølge de ti bud, hvor pligter i stat, husstand og familie hører med til forklaringen af det fjerde og det sjette bud, dvs. i den såkaldte »anden Tavle«.²⁶ Den »første Tavle« består af de tre første bud, hvoraf summen er »Kærlighed til Gud«, mens svaret på spørgsmålet »Hvad er kortelig Indholden af den anden Tavle?« lyder: »Kierlighed til os selv og vor Næste«. Det er i den anden tavle, at vi skal søge Pontoppi-

dans sociallære, der ganske overraskende tager sit udgangspunkt i kærligheden til os selv – i egenkærligheden.²⁷

Egentlig er det ganske konsekvent at begynde med næstekærlighedens forudsætning jfr. Matth.22.39. »Du skal elske din næste som dig selv«, og det er da kateketens første spørgsmål: »Er det da ret at elske sig selv?«

Ja – falder svaret uden tøven, så længe egenkærligheden vel at mærke er ordentlig og uskyldig, men hvori består den ordentlige og uskyldige egenkærlighed?: »I en af Gud indplantet Attraa efter at befordre sin sande Velfærd og Salighed.«²⁸

Begrebet velfærd er nyt og værd at hæfte sig ved, da det bliver centralt i Pontoppidans sociale ordforråd. Men først skal vi have adskilt egenkærlighedens gyldighedsområde mellem sjæl og legeme. Det kan ikke overraske, at sjælen kommer først i omsorgen for sig selv; men »Maa jeg da ogsaa sørge for Legemet?«, bliver der spurgt: »Ja, i sin rette Orden og til Nødtørft« lyder det fyndige svar.²⁹

Nøglen til forståelsen af næstekærligheden og medborgerskabspligterne hos Pontoppidan er egenkærligheden: Skriftens positive formulering – man skal behandle sin medborger, eller næste, som man selv ønsker at blive behandlet – vender Pontoppidan om: »Naar jeg sætter mig i Næstens Sted, og betænker, om jeg af ham vilde slaaes, bandes, bedrages, bestiaes, bagtales, og det i min Egen-Kiærlighed siger ney, er den mig en Regel for Kiærlighed imod min Næste.«³⁰ Ved dette kunstgreb etableres et individ, som ganske vist er behæftet med arvesynd og bestandigt står i fare for at søge den uordentlige egenkærlighed, men alligevel er et socialt individ i kraft af sin positive egenkærlighed eller selvopholdelsesdrift. Det utopiske krav om næstekærlighed bliver i denne minimal version til en social mulig-

hed: der åbner sig et perspektiv for at forbinde jordisk velfærd med himmelsk salighed.

Ved at gøre egenkærligheden til nøglebegreb i indledningen til forklaringen af den anden tavles bud betrædte Pontoppidan den samme vej, som filosofen og samfundsteoretikeren Jean-Jacques Rousseau senere udforskede i 1750'erne i afhandlingen om ulighedens oprindelse (1755) og sammenfattede i *Samfundspagten* (1762): skellet mellem den positive, samfundsdannende egenkærlighed »amour de soi« og den negative, akkumulerende »amour propre« – egoismen. Hvor medfølelsen – »pitié« – med lidende medborgere udsprang af »amour de soi« førte den egoistiske »amour propre« mennesket til dets jordiske syndefald – til ulighedens lænker og den sociale krigstilstand, hvor borgerne påfører hinanden lidelse. Rousseau udfoldede ikke sin socialantropologi og moralfilosofi i et teoretisk tomrum, men byggede på strømninger i tiden.³¹ Det er i denne sammenhæng, man må se Erik Pontoppidans arbejde i 1730'erne: Med viden om og interesse for samtidens teologiske og intellektuelle strømninger forsøgte han at modernisere undervisningen, at bringe den på fod med samtidens landvindinger på andre områder. Resultatet fremstår som en kombination af moralfilosofi med pietismens syndsbevidste krav om aktiv indgriben, handling og viljestyrke: Det er det 18. århundredes nye, selvberørende sociale individ man skimter i Pontoppidans genfødte, kristne menneske.

Udbredelse og anvendelse af »Sandhed til Gudfrygtighed«

Kongen bød, at Pontoppidans katekismusforklaring skulle bruges i alle kirker og skoler samt ved privat undervisning i Danmark og Norge.³² Spørgsmålet er derfor ikke, om den

Fig. 3. Hånd fra sky holder hjerte, hvori der er et billede af et menneske: *Cor novum tibi dono. Ps. 51, 12* (jeg giver dig et nyt hjerte). Det nye hjerte rummer det nye menneske, eller med Pontoppidans ord: »Igiensfødselen er en aandelig og indvortes Guds Gerning i Menniskets Hierte, hvilket da fødes paa ny (...) eet nyt Hierte, en nye Aand, et nyt Menniske, eller et nyt Creatur.« (§488) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

blev udbredt – for det gjorde den; men hvordan den blev udbredt.

Som tidligere nævnt fik Vajsenhusets trykkeri eneret på trykningen af bogen 19. juli 1737. Privilegiet forpligtede trykkeriet til at hamle op med efterspørgslen på katekismusforklaringen til en fast pris af 10 skilling dansk samt levere 1500 eksemplarer årligt til uddeling blandt fattige. Det fremgår af Vajsenhusets direktionsforhandlinger, at et normalt oplag på en opbyggelsesbog var 2000 stk.³⁵ Det var næsten et helt oplag, der skulle doneres, hvilket giver et indtryk af den kæmpeordre Kirkekollegiet afgav til trykkeriet: »at der af bemeldte Catechismi Forklaring, som Auctoritate publica i begge Kongeriger til Ungdommens Underviisning skal introduceres, et anseeligt Quantum idelig maa være i Forraad«.³⁴

Trykkeriet fik nok at se til – i 1743 nævner Erik Pontoppidan *en passant* i et brev til Kirkekollegiet angående stridigheder omkring bogens brug, at

Vajsenhuset indtil da havde afsat 70.000 eksemplarer, dvs. mere end 10.000 om året.³⁵ Pontoppidans bog var kort sagt fast arbejde på trykkeriet på Nytorv, og det blev den ved med at være i årtier: Listen over forskellige bevarede udgaver er imponerende: Fra 1700-tallet er mere end 40 forskellige udgaver bevaret.³⁶

Den første udgave fra 1737 blev sat med en normal, rimelig stor satstype, men allerede året efter udkom forklaringen i en lille tættrykt udgave. Den samme tekst fyldte i denne og de følgende årgange 160 oktavsider mod 1737-udgavens oprindelige 228 sider. Det var ikke nogen heldig udvikling for en skolebog, men det var økonomisk og måske også nødvendigt: Papir var stadig en mangelvare.

Det store salg af bogen skyggede i de første år over forpligtelsen til uddeling af gratis eksemplarer til de fattige. Vajsenhuset overholdt ikke forpligtelsen, og det var heller ikke præcist formuleret, hvordan og hvornår uddelin-

gen skulle foregå. Et nyt rescript satte tingene på plads den 11. maj 1742: Hvert tredje år skulle 4.500 eksemplarer af bogen uddeles blandt Danmarks og Norges Stifter, hvorefter biskoppen skulle fordele bøgerne blandt kirkerne i det enkelte stift samt se til, at de

mest trængende og lærevillige fik bøgerne: Bøgerne fra den første treårsperiode var forfaldne til øjeblikkelig uddeling, mens proceduren for hovedparten af bøgernes vedkommende skulle gentages i 1744ff. efter følgende fordelingsnøgle:

Stift	Kirker	Katekismusforklaringer for det første Triennium	Katekismusforklaringer for de følgende Triennia
Sjællands Stift	454	653	700
Fyns og Lollands Stift	316	455	488
Aarhus Stift	325	468	501
Ribe Stift	277	399	427
Viborg Stift	220	317	339
Aalborg Stift	214	308	330
Aggershus Stift	275	396	424
Christiansand Stift	156	225	241
Bergens Stift	220	317	340
Trondhjems Stift	232	334	358
Sum	2689	3872	4148

Selv om der knap var to gratis bøger til hvert sogn, så fremstår Kirkekollegiets intention krystalklart: Bogen skulle ud i hver en krog af Norge og Danmark.³⁷ Men hvordan skulle katekismusforklaringen bruges? Hvad skulle præsten, eller skolelæreren, hvis en sådan fandtes, stille op med de mange spørgsmål og svar?

Pontoppidan havde i selve bogens indretning og udstyr markeret med streger i marginen hvilke stykker, der blot skulle læses, men ikke læres uden ad af de tungnemme, mens de flittige ikke skulle gå noget stykke forbi. Stregsystemet reducerede indlæringsstoffet med ca. en tredjedel. Man kunne umiddelbart få det indtryk, at de kommende samfundsborgere i Norge og Danmark blot havde fået endnu en byrde pålagt fra kollegieadministrationen i København, nemlig at lære godt hundrede sider udenad, men det var faktisk hverken intentionen fra

centraladministrationen, dvs. Kirkekollegiet eller Pontoppidans side. I reskriptet, der indførte den nye katekismusforklaring som obligatorisk stof, gøres nogle bemærkelsesværdige pædagogiske overvejelser. Faktisk fremgår det, at det *ikke* var meningen, at ungdommen skulle kunne aflire forklaringen ord til andet – hensigten var, at de forstod indholdet og kunne gengive det med deres egne, enfoldige ord: »det er alt for meget befunden, at Ungdommen kan lære Ordene uden ad, og dog ikke vide det ringeste af Meningen eller Sagen, naar de tilspørres«. Så det er præstens eller lærerens pligt, at lære de unge meningen, og »altid og hver Gang lade den Svarende sige med egne Ord, hvad det var, han svarede, for at see, om han forstaaer Noget deraf«. ³⁸

Intentionen om et skifte fra udenadslære til forståelseslæsning blev på denne måde dekretet ved lov i for-

bindelse med den nye katekismusforklaring.

Så vidt intentionen fra Kirkekollegiet, men der var langt fra intention til virkelighed, så længe de eneste pædagogiske vejledninger var at finde i lovteksterne vedrørende skoleholdere og katekismeindlæring. For at råde bod på den tilstand udarbejdede Erik Pontoppidan en *Kort og eenfoldig Underviisning for Skoleholderne, Om den Maade, paa hvilken de best kunde lære Børn at læse i Bøger, saa og ved barnagtige Ord begynde at tale med dem om GUD og hans Villie til vor Salighed*, som udkom i Bergen 1748, men alene er bevaret i et anonymt optryk med samme titel hos bogtrykker Andr. Hart. Godiche i København 1763.³⁹

Teksten henvender sig stadig til de norske skolemestre, men indholdet er en generel undervisningsteknik og pædagogik, som rummer Erik Pontoppidans opgør med »den almindelige Maade, nemlig at lade hvert Barn sidde med sin ABC Bog i Haanden og af Skolemesteren anvises til at kiende Bogstaverne«, en metode, der rummer megen tidsspilde, fordi børn er letsindige og ikke selv kan holde sammen på tankerne, så »naar Skolemesteren har een for sig, da leger, snakker eller sover den anden; saa viises hermed en vis og let Maade efter hvilken de alle paa een gang kunde have under Opsiun i Arbeid og Munterhed« – nemlig den trykte alfabetiske tavle, sammenfoldet vedlagt i bogen til opklæbning på væggen uden for børnenes rækkevidde, hvorefter alle kunne råbe bogstaverne i kor.

Først læres bogstaver, siden stavelser, hvorefter stavelserne sammensættes til ord: »Den Øvelse at læse inden i Bogen maa ikke hastig forlades og omskiftes til at lære uden ad; thi derved skeer stor Skade og mange Børn komme derover aldrig til nogen Færdighed«. ⁴⁰ Nu er det, at *Sandhed til Gudfrygtighed* atter kommer på banen, for

Pontoppidan foreslår, at begyndelsen til læsning – efter at de to første stadier er tilbagelagt – gøres ved hjælp af hans egen bog, nemlig de sidste sider »*Kort Begreb af den saliggjørende Sandhed*«, hvor bogstaverne er noget større og stykkerne ikke alt for store – på følgende måde: »Efter at et Barn har læst et lidet Stykke, eller nogle Ord af et langt Stykke, da peger Skolemesteren paa et andet Barn og lader det gjøre ligesaa: men for at holde dem alle i Agtsomhed lader Skolemesteren dem ikke vide hvem hernæst skal læse og springer snart til det tredie eller siette, snart til det første Barn igien: dog udvælges i Begyndelsen helst de Børn til Forlæsere som bedst kunde komme af sted. Ved denne Methode gøres i kort Tiid stor Fremgang«.

Hvad stod der da i den tekst, som Pontoppidan ville, at børnene skulle læse som den første? Afslutningen af katekismeforklaringen var en punktvis opstillet bibelhistorie med skabelse, tvedeling af Himmel og Helvede, Paradis, Syndefald, Frelseren og Frelsen – den mulige personlige frelse: den sande omvendelse, som medfører, at man »opvækkes af sin aandelige Død, igienfødes til et nyt Liv, erlanger igien det tabte Guds Billede, nyt Lys i Forstanden, nye Lyst og Kraft i Villien, et forandret Sind og Hierte«. ⁴¹ Porten til det skrevne ord skulle med det samme åbne øjet for det nye menneske, sand oplysning, vilje og velfærd.

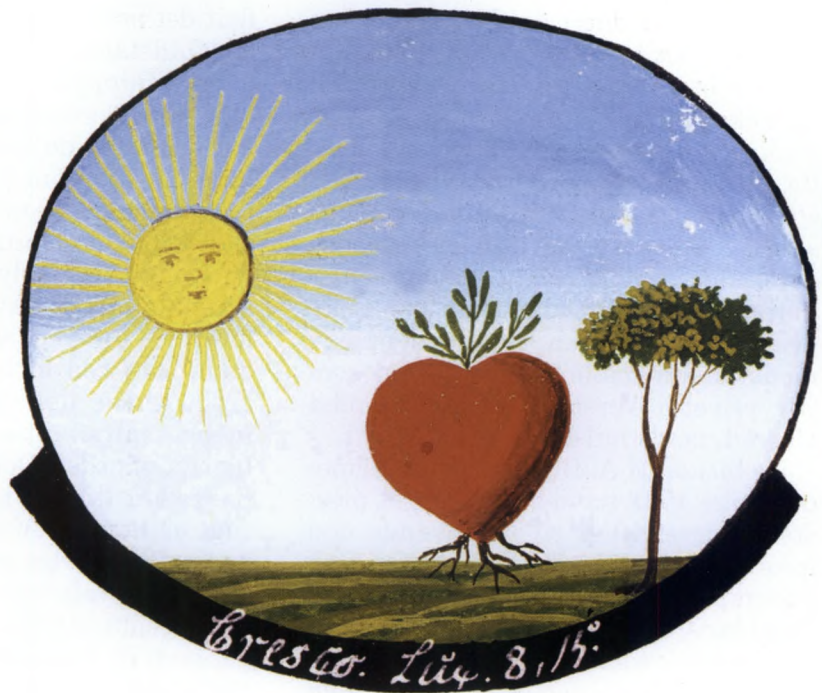
Man kan se Pontoppidans lille undervisning for skoleholderne som et »tillæg« til forklaringen af katekismen og et forsøg på at udbrede dens virkning til en yngre aldersgruppe end den ungdom, som var den egentlige målgruppe for bogen. Derom skrev Pontoppidan i et lille kapitel med titlen »Erindring om hvor vanskeligt det er, at tale med Børn paa en forstaaelig Maade efter det Barnagtige Begreb«. ⁴²

Barnet og barndommen havde biskop Pontoppidans bevågenhed her

Fig. 4. Solen lyser på et hjerte med rødder og grene: Cresco. Luc. 8, 15 (jeg vokser).

Hjertet er metafor for det genfødte menneske, som rodfæstes og trives, eller med Pontoppidans ord »De, som annamme Ordet i et villigt Hierte, og bære Frugt i Taalmodighed, det er, de som omvende sig, og troe Evangelium, hvilket er en Guds Kraft til saliggjørelse, men ikkun hos dem, som troe«. (§482) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

ved midten af 1700-tallet: Det var med opdragelsen af barnet fra den tidlige alder, at det nye kristne menneske skulle opstå. Det var imidlertid vanskeligt at tale med børn, og formodentlig var forsøget på barnlige samtaler også noget nyt. Det stod imidlertid biskoppen klart, at man nødvendigvis måtte tilpasse ord og begreber til den barnlige forståelsehorisont, for skete det ikke, da havde barnet ikke lært mere »end nogle blotte Ord, som det vænner sig til at spille med i Munden, foruden mindste Smag og Følelse i Hiertet, af hvilken Barndoms Vane siden reyser sig den døde og sandseløse Christendom, som er saa almindelig blant gamle og unge«. ⁴³

Med krum hals kastede Pontoppidan sig da ud i »Barnagtig Samtale med smaa Børn om aandelige Ting« – en tekst beregnet som forlæg for opdragelse af børn på fire til fem år. Han forsøger at ramme en barnlig, naiv sprogtoner som form for en ikke specielt barnagtig udlæggelse af sjælens

kvaler mellem den dejlige Himmel og det fæle Helvede, ledende frem til: »See, kiere Barn! dette er saaledes en kort og eenfoldig Underviisning om Gud og din Saligheds Sag. Har du lyst til at vide mere derom, saa gak flittig i Skole og merk paa Skolemesterens Ord. Lad ham lære dig at læse i Bøger, særdeles i de Bøger, som kaldes Catechismus og Bibelen. Det er Guds eget Ord: Deraf kandst du faae langt bedre Kundskab og Forstand paa alle disse Ting«. ⁴⁴ Ordet og læsningen var næste uomgængelige skridt.

Modtagelsen af »Sandhed til Gudfrygtighed«

At en ny lærebog, som tog stilling til samtidens teologiske stridsspørgsmål og brød med hustavlens patriarkalske tugt, måtte vække modsigelse og endda modstand var uomgængeligt. I Århus angreb stiftsprovst Fr. Nannestad bogen fra prædikestolen og ville have

den brændt,⁴⁵ men anvendt blev den alligevel. Erik Pontoppidan sammenfattede bogens modtagelse i et brev til Kirkekollegiet således: »*Hvorledes Publicum optoog det er bekiendt, nemlig Allmuen rettede sig på hvært stæd efter dens geistlige Forstanderes adskillige Smag*«. ⁴⁶ Det var præsternes dom, der var afgørende for menigmands mening, og blandt de skeptiske præster var der en enkelt, som gav modstanden mæle: Niels Tøxen, som var præst i Verst og Bekke i Andst Herred, nogle mil fra Kolding.

Da biskop H.A. Brorson på landemøde i Ribe 1742 havde indskærpet præsterne deres pligt til at anvende den forordnede katekismusforklaring greb Tøxen pennen og klagede over, at Pontoppidans Forklaring »*haver i sig megen Surdej, som lettelig kan gøre den ganske Dej sur, det er, fordærve den ganske christelige Lærdom, naar den i Menighedens, besynderlig de unges, Hjerter bliver indplantet*«. ⁴⁷ Tøxen giver et indblik i en samtidig gejstlig læsning af Pontoppidans begrebsanvendelse.

Det er den gode egenkærlighed, som for Tøxen var roden til alt ondt i Pontoppidans bog. Tøxen kunne ikke finde egenkærligheden befalet i den hellige skrift, og han anser den for at være Pontoppidans opfindelse: »*Og hvor stor Behag han finder i denne sin Kunst, kan man deraf mærke, at han paa adskillige Steder igientager det samme, besynderlig i Indholdet af den anden Tavle, hvor han svatser hel unyttelig om den ordentlige Kjærlighed til sig selv*«. ⁴⁸

Baggrunden for Tøxens ophidselse over egenkærligheden er de følger, den får for det kristne menneskesyn: nemlig, at det hos Pontoppidan bliver muligt for mennesket på en måde at holde Guds lov – den lov som i sin yderste strengthed kræver betingelsesløs næstekærlighed. Det var en uhyrlighed, at mennesket, hvor omvendt og gen-

født det end måtte være, ikke længere var fuldstændigt afmægtigt. Når dertil føjes Pontoppidans oplysningsbegreb, blev perspektiverne så uoverskuelige for Tøxen at de i sidste ende førte til hans afsked som præst: Tøxen protesterede mod Pontoppidans centrale skel mellem menneskelig lærdom og guddommeligt oplysning. Ikke uden grund fandt han, at lærerens rolle blev formindsket ved skellet mellem lærdom, som ved fornuft og flid læres af ordet, mens den afgørende, guddommelige oplysning umiddelbart virkes i hjertet af ordet. Det nye genfødte menneske var ikke et resultat af præstens tugt og lære, men af det enkelte menneskes antagelse af ordet i hjertet, af personligt valg og virke.

Klagepunkterne var mange og lange, men de handlede alle om det samme tema: Pontoppidan »*tilskriver (i katekismusforklaringen) Menneskene alle Ting, ja endog i højeste Grad, nemlig at de kunne fuldkomme Guds Villie baade efter Loven og Evangelium*«. ⁴⁹

Pontoppidans genfødte, kristne borger – »*et nyt Menniske, eller et nyt Creatur*« – var for Tøxen en farlig entusiast: »*Menneskene skulde have Af-sky for Enthusiasteri og holdes inden Lydigheds Grænser*« af ordets forkyndelse – af præsten. ⁵⁰

Biskop Brorson var den første instans, som behandlede Tøxens klage og følgelig skulle tage stilling til det nye nøglebegreb: den ordentlige egenkærlighed, og han forsøgte at overbevise Tøxen i et brev: »*Hvo tilstaar ikke gjerne, at den uordentlige Egenkjærlighed er Kilden til al Jammer, som er paa den ganske Jord og i det dybe Helvede; men derimod er det ogsaa vist, at den ordentlige Egenkjærlighed baade hindrer ubeskrivelig meget ondt og befordrer ligeledes det gode, hvorfor ogsaa Guds forjættelser og Trusler grunder sig derpaa*«. ⁵¹

Nuvel, Tøxen ville have skriftsteder, ikke argumenter, og sagen måtte eks-

Fig. 5. Et bevinget hjerte flyver bort fra et dødningehoved mod solens lys: Vivo. Phill. 1, 21 (jeg lever). Genfødslen er med Pontoppidans ord: »Opvækkelse af den aandelige Død, omvendelse og Oversættelse fra Mørket til Lyset, fra Satans Magt til Gud«. (§487) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

pederes videre til den nye statskirkelige centralmyndighed: Kirkekollegiet. Her blev sagen reelt henlagt og nedprioriteret, fordi det ikke stod kollegiet klart, om det var en verdslig sag for domstolen om ulydighed mod kongens befalinger, eller en teologisk strid for Universitetet. I stedet for at afgøre sagen, blev Tøxen tvunget fra sit embede, og en ny præst udnævnt, således at Pontoppidan kunne blive læst af menigheden i Verst.

Efter disse begyndervanskeligheder blev der officielt ro om lærebogssituationen, og det eneste knæfald for kritikken blev tilladelsen til at udgive en forkortet version af katekismusforklaringen i 1771 under Struensee. Det var præsten og medlemmet af det herrnhutiske brødersocietet i København Peder Saxtorph, hvis bøger havde betydning i vakte kredse, som redigerede *Udtag af Erik Pontoppidans Forklaring, til de Enfoldiges Nyttedraget*. Udtaget skar radikalt ned på omfanget af spørgsmål og svar, men fra 1785 kom den i et »forøget og for-

bedret Oplag«, hvor Saxtorph anonymt vendte tilbage til en mere udførlig gengivelse af Pontoppidans tekst, deriblandt skellet mellem den ordentlige og uordentlige selvkærlighed. I København udkom denne version frem til 1798, og det blev denne udgave af udtaget som fik et langt udgivelsesliv, fordi den var grundlag for de norske Pontoppidan-udtog i 1800-tallet.

Afløsningen af »Sandhed til Gudfrygtighed«

Under kulminationen af de rationalistiske strømninger i de første år af Den franske Revolution blev arbejdet indledt med at skaffe en ny lærebog: Biskop Nicolaj Balles *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler* leverede det færdige resultat i 1791.⁵² Samme år blev Kirkekollegiet, der havde mistet sin direkte indflydelse under Struensees administrative reformer, endeligt nedlagt, og Danske

Kancelli fik formelt sit ansvarsområde fra før 1737 tilbage.

I 1794 blev Balles Lærebog forordnet som almindelig og obligatorisk læsning. Pontoppidan var afløst – i det mindste officielt. Indførelsen af Balles lærebog blev optakten til en lang række konflikter – fortrinsvis i Norge, på Bornholm og i Jylland – mellem den statskirkelige magt i København og lokale menigheder i periferien.⁵³ Stridighederne udspandt sig nu ikke blot mellem præster lokalt og centralt, men mellem almue og øvrighed – mellem borger og stat.

Menigheder holdt deres børn fra skole (og fra biskop Balle), mens de mødtes privat omkring Pontoppidans forklaring og hans udgave af Kingos salmer. Det var ikke længere, som Pontoppidan havde skrevet i 1742, at »*Allmuen rettede sig på hvært stæd efter dens geistlige Forstanderes adskillige Smag*« – omvendelsen havde sat sig spor. Den selvsamme bog, som var blevet udbredt i kraft af kongelige reskripter, kunne nu hverken afløses ved lov eller dom i sogne, hvor den havde medvirket til »*nye Lyst og Kraft i Villien, et forandret Sind og Hierte*«.

Særligt voldsomt gik det for sig blandt »de stærke jyder« på Kolding-, Horsens- og Vejle-egnen. Det var ikke langt fra det sogn, hvor pastor Tøxen havde kæmpet mod Kirkekollegiet og frygtet for Pontoppidans »*entusiastetri*«. Dengang havde det været myndighederne magtpåliggende at gennemtvinge katekismusforklaringen med dens pointering af forståelselæsnings nødvendighed. Nu havde øvrigheden tabt kontrollen med læsningens brug og meningen med det hele. Selv med bøder og arresthus var det ikke muligt at drive de vakte bort fra anvendelsen af Pontoppidans lærebog, og fejden kulminerede med den såkaldte »*store Pontoppidan-adresse*« – en ansøgning fra Øster-Snede Sogn til Kancelliet 1835 – støttet med underskrif-

ter fra hele landet – om fri religionsøvelse.⁵⁴

Sandhed til Gudfrygtighed var blevet et symbol for uafhængighed af de statskirkelige myndigheder, for retten til udøvelse af det personlige gudsforhold i menighedslivet. I lyset af katekismuskampene er det på sin plads at kaste et blik i Pontoppidans forhadte afløser: Biskop Balles lærebog, som på afgørende punkter vedrørende det sociale menneskesyn lå i forlængelse af sin forgænger.

Et par eksempler fra Balles lærebog kan illustrere det: Om pligterne imod os selv, hedder det hos Balle 1791: »*Vi ere pligtige at elske os selv, saa at vi fornemmeligen bære Omsorg for vor Siæls Lyksalighed, men ogsaa tillige have Omsorg for vort Legems sande Gavn, saavel som for vor timelige Velfærds lovlige Befordring, i overensstemmelse med Guds Forskrikt og Villie*«. ⁵⁵

Hos Balle udfoldes det, hvad egenkærligheden i sin konsekvens medfører – hvad timelig velfærd er for noget, nemlig: »*Omsorg for vor timelige Velfærd*« består i »*a) Vi maae stræbe at forøge vor Velstand, baade ved Flid i vort lovlige Kald, og ved en klog Spar-sommelighed, saavel til Nytte for os selv, som for at kunde komme andre til Hielp i deres trang. b) I vor Stræbsomhed efter Velstand bør vi vogte os for at henfalde til ulovlig Vindesyge eller til Gierrighed, og ei tragte efter Rigdom, som ofte misbruges til Hofmod og Overdaadighed*«. ⁵⁶

Velfærd forbindes nu med velstand. Velfærdsbegrebet anvendes som hos Pontoppidan konsekvent i gennemgangen af »*Pligterne*« – øvrigheden skal således våge over undersåtternes velfærd.⁵⁷ Kontinuiteten på dette område skal ikke skygge for de afgørende forskelle, der også var mellem de to lærebøger, og det er ikke vanskeligt at finde forskelle mellem Balle og Pontoppidan. Der er ikke ét ord hos Balle

Fig. 6. En solsikke vender sig mod solen: *Lux sata est justo. Ps. 97, 11* (lyset er sæd for den retfærdige). Solsikken er det naturlige billede på omvendelsen, eller genfødslen som hos Pontoppidan beskrives: »Ved hvilke Midler virkes Igenfødselen? Hos de smaa Børn ved Vand og Aand i Daabens Sacramente, men hos de gamle, som ved Sikkerhed eller Ondskabs Synd ere faldne fra Daabens Naade og Igenfødselsens Stand, bekommes den paa nye ved Guds Ord den u-forkrænkelige Sæd«. (§489) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

om »oplysning« i Pontoppidans forstand, dvs. hjertets guddommelige oplysning. Oplysning består hos Balle i oplyste kommentarer, der forbinder en moderne lære om univers, geografi m.m. med den hellige skrift. Der var ikke forskel på lærdom og oplysning i Balles ordforråd, og på dette område var der tale om et klart begrebshistorisk brud med Pontoppidan i 1790'ernes katekismusundervisning, hvorimod der ikke var noget brud vedrørende sociallærens samfunds- og menneskesyn. Det begrebshistoriske brud på dette område fandt sted i 1737.

I samtid og eftertid er konflikterne omkring afløsningen af Pontoppidans lærebog blevet anset for et oprør mod Oplysningstidens moderne ideer fra en almue, der holdt fast ved det traditionsbundne liv. Men konflikten i Øster-Snede og mange andre steder var også en utilsigtet konsekvens af den intensiverede udbredelse af læsefærdighed og kristendomsundervisning, som var intentionen med »den anden reforma-

tion«. I 1730'ernes reformtiltag spores en uklar blanding af statslig interesse i medborgernes kristne dannelse og uddannelse samt statens interesse i forøget kontrol af samfundet på alle niveauer. Det første blev en hæmsko for det sidste i den udformning Pontoppidan gav katekismusundervisningen.

Kampen om »Pontoppidan« stod ikke blot mellem det moderne, oplyste over for det traditionelle. På indholdssiden var der tale om en konflikt mellem to forskellige udformninger af det moderne gennembrud inden for katekismusundervisningen i 1700-tallet – en konflikt mellem pietisme og rationalisme, som vedrørende det sociale menneskesyn trak på samme hammel i forhold til fortidens ortodoksi. »Den anden reformation« indledte afviklingen af den standsmæssige læsning, som Hustavlen havde sammenfattet, den skabte eller fornyede læsesituationen uden for husstanden i skole og konfirmationsundervisningen, som i princippet var pligtig for alle – men

Fig. 7. Over en opslået bog holder en hånd fra himlen en lygte med et hjerte, som rummer et åbent øje: *Illuminor. Ps. 36, 10* (jeg oplyses). På spørgsmålet om, hvad ordet virker i hjertet, svarer Pontoppidan: »Oplysning, det er en levende Kundskab og kraftig Overbevisning om de guddommelige Sandheder, i hvilke man da først faaer ret Indsigt og Smag«. (§483) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

vigtigst almengjorde den pligterne ved at inderliggøre dem – uden persons anseelse.

På sine gamle dage redigerede Erik Pontoppidan – nu som prokansler ved Københavns Universitet – den halvofficielle årbog for økonomiske reformforslag: *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*. I en fortale formulerede han sit sociale og historiske menneskesyn klart og fyndigt som »den store Sandhed, at saa lidet som vor runde Jordklode, efter Fædrenes Indbildning, staaer stille paa sin Punct, men idelig velter og tumler sig omkring, saa lidet kand det menneskelige Sind standses i sin Søgen og Tragten efter noget andet end det nærværende. Skjønt nu denne skiulte Drift, som er eet af Udødeligheds moralske Beviser, ofte fører det menneskelige Sind, ved Mistydelse, paa daarlige Afveye: saa er den dog i sig selv betragtet, en Drift, som den alvise og grundgode Skaber selv haver indplantet i vor Natur. Han vil ikke at vandet skal staae stille, og ved Forraadnelse blive stinkende: Ikke

heller at Menneskenes Sind skal staae stille i naturlige Ting, men søge og forsøge, om mueligt, at forbedre sin Tilstand, ved Fremgang fra en mindre til en større Fuldkommenheds Grad. Saaledes gaaer det med et hvert Menneske for sig betragtet, og saaledes er det gaaet fra Verdens Begyndelse, med en hver Slegt«. ⁵⁸

Var det en tilsvarende »drift« eller »attrå« der foresvævede ham to årtier tidligere, da han i katekismeforklaringen definerede den gode egenkærlighed som »en af Gud indplantet Attraa efter at befordre sin sande Velfærd og Salighed«? Den historiske indramning af Sandhed til Gudfrygtighed – »Nu leve vi i en Tiid, da verdslig Viisdom, og alle de Konster, som der paa grundes, ere opstegne til en høyere Grad, end vore Forfædre mueligt havde forestillet sig« – tyder på en vis konsistens i Pontoppidans forestillingsverden på tværs af årene og på tværs af religiøse og verdslige tekster.

Begrebsdannelsen den ordentlige egenkærlighed lader sig nemt indskri-

ve i de grene af det 18. århundredes moralfilosofi, som blev grundlaget for den politiske økonomi, som eftertiden kaldte liberalistisk: Egenkærligheden var den blinde kraft – den usynlige hånd – i samfundsudvikling og økonomi. Igennem egenkærligheden som gudgiven social drift åbnes et interessant perspektiv i 1700-tallets dansk-norske kulturhistorie: en forbindelse mellem den anden reformation og samfundsreformer.

Efterklange af Pontoppidan: Opposition og tradition i 1800- tallets Danmark og Norge

I december 1814 forlod vækkelsesprædikanten Hans Nielsen Hauge fængslet i Christiania for sidste gang. Sagen mod ham for overtrædelse af det religiøse forsamlingsforbud (Konventikelplakaten fra 1741) og fornærmelse af præster og øvrighed var afsluttet. Samtidig var Norge efter Kierfreden og Eidsvollforfatningen ikke længere knyttet til den centraladministration i København, som havde fjernstyret processen mod ham. Umiddelbart før det lange procesforløb mod Hauge blev indledt, havde han i 1804 besøgt de vakte kredse på egnen omkring Horsens i Jylland, hvor striden bl.a. stod om Pontoppidan versus biskop Balle.⁵⁹ Hauge og Haugebevægelsens betydning for, at Pontoppidans tekst blev til en tradition i Norge i 1800-tallet kan ikke overvurderes. I resolutionen fra 8. september 1818 hed det, at Balles lærebog fremdeles kunne bruges der, hvor den hidtil havde været brugt, mens der for resten hverken i de offentlige skoler eller ved konfirmationsundervisningen måtte, foruden katekismen, benyttes andre lærebøger end Pontoppidans Forklaring og Saxtorphs udtog af samme indtil en ny lærebog eller nye lærebøger i religion måtte blive indførte.⁶⁰ Den tid-

ligere autoriserede lærebog kunne bruges, mens Pontoppidan skulle bruges for fremtiden. Det var et spark til kancelliet i København og den tidligere administration, som var til at forstå.

Det kræver et tværsnit af det 19. århundredes skole- og kirkehistorie at følge katekismusforklaringens udgivelseshistorie og virkningshistorie i detaljen, men i overleveringens trykte spejl tegner der sig følgende billede, selvom det er vanskeligt at få overblik over bogproduktionens faktiske omfang i de første årtier af 1800-tallet i Norge. Pligtafleveringen af tryksager til Det Kongelige Bibliotek i København ophørte allerede ved krigsudbruddet i 1807 og noget tilsvarende trådte ikke umiddelbart i stedet.⁶¹

I Christianssand kan vi følge en jævn produktion af den uforkortede Pontoppidan fra 1817, mens udgaver af Saxtorphs udtog sandsynligvis er blevet slidt op ved brugen. Vi kender kun få udgaver af udtoget før 1830, men herefter overleveres nye udgaver af udtoget til de enfoldiges nytte så godt som årligt århundredet ud fra trykkerier i hele Norge.

Saxtorphs udtog var grundlaget for en kommission, bestående af J. Kaurin, W. A. Wexel og Chr. Keyser, som udgav det nye omarbejdede, autoriserede udtog fra 1843. Den nye lærebog vakte furore, fordi alene dåben udvirkede genfødslen i dette udtog. Borte var omvendelsen efter dåben og genfødslen ved Guds ord for dem, der var faldet fra dåbens nåde.⁶² Det gamle udtog af »Pontoppidan« udkom fortsat, og i 1864 fik det følgeskab af Harald Ulrik Sverdrups Udtog af Dr. Erich Pontoppidans Forklaring (Udgaven af 1843 med en Deel Forandringer), som blev autoriseret i 1865. Forandringerne bestod i en tilbagevenden til Saxtorph/Pontoppidan og dermed bl.a. til omvendelsen ved ordet efter dåben. Sverdrup fik følgeskab af et udtog af Pontoppidan ved Volrath Vogt. Dette

Fig. 8. Fra et hjerte kryber øgler, padder og insekter: Quid ferat ille boni? Math. 15, 19 (hvad godt kan han bringe?). På spørgsmålet om hvad tvivleren skal gøre, svarer Pontoppidan: »Han skal kun forsøge, at adlyde Ordet, og give dets Virkning Rum i sit Hjerte, da bliver hand snart vaer, at det har en overnaturlig og ret guddommelig Fynd, Kraft, Liv og Aand hos sig«, (§14) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, nationalmuseet).

udkom igen i 1866 og 1867, og om denne 3. udgave hed det lakonisk: »Denne Udgave uddeles gratis til Geistligheden og Lærere«. Men det blev Sverdrup, som holdt længst. I de sidste årtier af 1800-tallet udkom den i mindst 19 oplag.

Vi er nu tilbage ved Hertzbergs lille debatbog fra 1885 – *Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny* – som vi indledte med. Han argumenterede for en mere moderne pædagogisk undervisning, der inddrog bibelshistorie i stedet for katekismus. Han gik også direkte til angreb på indholdet i forklaringen, og det var stadig de ovenfor analyserede nøglebegreber, der var centrale i debatten.

Hertzberg kunne ikke forlige sig med Pontoppidans anvendelse af hjertet som metafor: Hjertet er i moderne sprogbrug forbundet med følelse: »Det må derfor betegnes som mindre heldigt, naar det i Lærebogen siges, at det, som skal gives »Rum i Hjertet«, er nyt

Lys i Forstanden, Renhed og Kraft i Viljen«. Dernæst stillede han spørgsmålet »Er ikke al »Egenkjerlighed« syndig?«. ⁶³ Man hører næsten en genklang af Niels Tøxens kritik på tværs af et århundrede og i en ny historisk sammenhæng.

Ejheller Niels Hertzberg, som var eksponent for seminarieuddannelsen til den institutionaliserede norske skole, var i stand til at slå Pontoppidan af marken. De nye lærebøger, som debatten førte med sig, byggede fortrinsvis videre på Pontoppidan. Det var et mønster, at flere nye lærebøger kom til, mens Pontoppidan bestod. Det blev sønnen J.R. Sverdrup, som med en forkortelse af faderens udtog førte Pontoppidan ind i 1900-tallet, hvor vi forlader teksten.

I Danmark udkom den originale *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737-udgaven) i Horsens i 1840'erne, som led i en lokal sejr over myndighederne. Det blev tilladt at undervise børnene hjemme efter Pontoppidan, blot skulle de

Fig. 9. Et bevinget hjerte flyver mod solen forfulgt af en drage: Me protege, Jesu! Apoc. 12, 4 (beskyt mig, Jesus!). Selv billedet på det genfødte menneske trues, men det er nødvendigt – med Pontoppidans ord: »Kunde Gud dog ikke have forhindret Synde-Faldet? Ikke uden at betage Menniskene deres frie Villie«, (§391) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

eksamineres i skolen. Nye oplag af teksten blev produceret i Jylland, men det var alene den uforkortede tekst, som blev genudgivet. Saxtorphs udtog fandt ikke fornyet udbredelse, således som det var tilfældet i Norge. Den tid var forbi, og Pontoppidans tekst var og forblev konfliktstof i Danmark.

Myndighedernes opblødning af fronten i Pontoppidan-sagen efter fire årtiers tovtrækkeri kom for sent til at ændre bøndernes position på det politiske skakbræt. »Bondecirkulæret« var det træk fra myndighedernes side, som i november 1845 afgjorde spillet. Cirkulæret forbød politiske møder uden politiets godkendelse, og forbød under alle omstændigheder møder på tværs af sognegrænser. Det var en politisk gentagelse af 1700-tallets religiøse konventikelplakat, og der var en snæver historisk sammenhæng mellem vækkelsesbevægelserne og det nye politiske røre på landet.

Da Bondecirkulæret blev ophævet igen i maj 1846 var den politiske forening Bondevennernes Selskab en realitet. De folkelige vækkelses frontfigurer, som skolelæreren og agitatoren Rasmus Sørensen, allierede sig i sel-

skabet med liberale embedsborgere og byborgere om politiske spørgsmål, som undergravede den enevældige regering. Begreberne og fremmedordene »liberal« og »liberalisme« var i 1840'erne kun kendt og gav kun mening i intellektuelle kredse. Eftertiden har kaldt foreningen af bonde og borger for »liberal«, men betydningen af den politiske, ideologiske liberalisme var minimal fra begyndelsen. Var den religiøse traditionsbaggrund for bondebevægelsen da liberalt orienteret?

At arven fra 1700-tallets pietisme allierede sig med liberale politiske kræfter i enevældens slutfase skyldtes kombinationen af de politiske begivenheder. Den religiøse forestillingsverden og de nøglebegreber, som blev undersøgt oven for, kunne spille med i forskellige politiske sammenhænge. Pietismen og de religiøse vækkelser havde ikke en bestemt politisk implikation. Det gjaldt i 1700-tallet, som det gjaldt i 1800-tallet: Den anden reformation kunne medvirke ved moderniseringen af den enevældige stats uddannelses- og administrationssystem fra 1730'erne og vækkelserne kunne medvirke ved afviklingen af enevæl-

dens statsinstitutioner i 1840'erne. Fællesnævneren var individualisering og myndiggørelse. Inderliggørelsen af den kristen tro individualiserede forholdet til Gud og saligheden. Myndiggørelsen fulgte oplysningen – i forstanden et nyt lys, i viljen en ny længsel, lyst og kraft.

Virkningshistorien af Pontoppidans tekst i Norge og Danmark var således kun forskellig i krusningerne på den politiske overflade. Understrømmen var den samme, hvad enten teksten blev udtryk for tradition efter Eidsvollforfatningen eller blev medie for opposition i perioden frem mod Juni-grundloven.

Noter:

1. Erik Pontoppidan: Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig Forklaring over sal. D.Morten Luthers liden Catechismo, 1737.
Denne artikel bygger på et foredrag fra seminaret »Katekes og Medborgerskab« på Renvall-Instituttet i Helsingfors i september 1995 og kapitel 9 i min disputats: Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840, 1999. Tak til Arne Apelseth i Tromsø for inspiration til udvidelse og videre bearbejdning af temaet.
2. N. Hertzberg: Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny, 1885, s. 2.
3. Sst. s. 2.
4. Pietismens betydning for den økonomiske og politiske udvikling i Nordeuropa er blevet debatteret siden Max Webers dage, men i de sidste årtier er problemstillingens fokus blevet forskudt fra spørgsmål om kaldsetikkens samfundsøkonomiske betydning til spørgsmål om pietismens integrerende rolle i absolutismens statsdannelse, i særdeleshed i Preussen, jf. Mary Fulbrook: Piety and Politics. Religion and the rise of Absolutism in England, Württemberg and Prussia, 1983, og Richard Gawthrop: Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia, 1993. En sammenfattende oversigt over diskussionen giver James Van Horn Melton: Pietism, Politics and the Public Sphere in Germany, James E. Bradley & Dale K. van Kley (red.): Religion and politics in Enlightenment Europe, 2001, s. 294-333.
5. Således havde 1717 været Jubelår for Reformationen, som også var blevet fejret i Danmark med otte dages Jubel-Fest fra 31. oktober til 7. november: Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 152. I 1736 blev Jubelår og Jubelfest gentaget specielt for de danske riger og lande.
6. Bibliotheca Danica, bd. 2, s. 906.
7. Edvard Holm: Danmarks-Norges Historie 1720-1814, bd. 2, 1893-94, s. 651.
8. Forordning, Angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse udi deres Daabes Naade, 13. januar 1736, Kong Christian 6s Forordninger og aabne Breve for Aar 1736, s. 14-15.
9. Erik Pontoppidan: Fejekost til at udfeje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloverblevne og her for dagen bragte levninger af saavel hedenskab som papisme, red. Jørgen Olrik, 1923.
10. Pontoppidan, 1737, s. 4.
11. Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 266. Bogen udkom atter Kbh. 1730 og 1740. Ifølge M. Neiiendam: Erik Pontoppidan. Studier og bidrag til pietismens historie, bd. 2, 1933, s. 84, redigerede Pontoppidan Speners bog. Det er kun overfladisk korrekt. Når man undersøger bogens nøglebegreber, bliver det klart, at Pontoppidan skabte en ny tekst på baggrund af den katekismusform, som Spener anviste. Centrale foretillinger som »attrå efter sand velfærd« o.l. – jvf. nedenfor – findes ikke hos Spener.
12. Rescripter af 19. juli 1737 og 22. august 1738, L.Fogtman & Algreen-Ussing: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve 1660-1848, 1786-1854.
13. Forordning 2. november 1736, J.H. Schou & Kolderup Rosenvinge: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve ...1670-1849, 1795-1850.
14. Martin Brecht: Philip Jacob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen, Martin Brecht (red.), Geschichte des Pietismus, bd. 1, 1993, s. 440. For en redegørelse for pietismens reception og historiografi i Danmark, se Tyge Krogh: Rationalismens Syndebuk. Christian 6. og pietismen i dansk historieskrivning, i: Ning de Coninck-Smith, Mogens Rüdiger og Morten Thing (red.): Historiens Kultur. Fortælling, kritik, metode, 1997, s. 61-79.
15. Forordning 1. oktober 1737, J.H. Schou som ovenfor anført.
16. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784, 1916, s. 236-265.
17. Pontoppidan, 1737, Immanuel, upag.
18. »Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen,« Immanuel Kant: Beantwort-

- ung der Frage: Was ist Aufklärung?, Berlinische Monatsschrift Dezember-Heft 1784, s. 481. Dansk udgave: Hvad er Oplysning? En Afhandling, 1797.
19. Pontoppidan, 1737, § 482-83.
  20. Pontoppidan, 1737, § 487.
  21. Pontoppidan, 1737, § 488: »Siig mig endnu tydeligere, hvad Igiensfødselen er! Den er ikke, efter Necodemi Tanke, at et Menneske skulde gaae i sin Moders Liv, naar hand er gammel, og fødes paa nye, men Igiensfødselen er en aandelig og indvortes Guds Gierning i Menniskskets Hierte, hvilket da fødes paa ny, naar der i, paa en os u-begribelig Maade, skabes en nye guddommelig Art og Beskaffenhed, i Forstanden et nyt Lys, i Villien en nye Længsel, Lyst og Kraft, og altsaa et gandske nyt Liv i den, som ellers var aandelig død, hvilket Skriften kalder eet nyt Hierte, en nye Aand, et nyt Menneske, eller et nyt Creatur«.
  22. Pontoppidan, 1737, § 9.
  23. Pontoppidan, 1737, § 21.
  24. [Hans Poulsen Resen]: Instructio executionis catechetica, secundum Lutherum. Huorledis Catechismi Øfvelse bør at drifuis, efter Luthers rette Meening, Indledning, upag., 1636.
  25. Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, 2001, s. 129-159.
  26. Pontoppidan, 1737, § 32.
  27. Pontoppidan, 1737, § 141.
  28. Pontoppidan, 1737, § 144.
  29. Pontoppidan, 1737, § 145.
  30. Pontoppidan, 1737, § 149.
  31. Iring Fetscher: Rousseaus politische Philosophie, 1975, s. 65.
  32. 22. august 1738, L. Fogtman som ovenfor anført.
  33. Holger Frederik Rørdam: Blade af Waisenhusets ældste Historie, Kirkehistoriske Samlinger 4.r. 3, 1893-95, s. 37. Harald Ilsøe: Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810, 1992, s. 116.
  34. 19. juli 1737, L. Fogtman som ovenfor anført.
  35. Holger Frederik Rørdam: Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxiens Ridder i Pietismens Tid, Kirkehistoriske Samlinger, 5.r. 1, 1902-1903, s. 460.
  36. Bibliotheca Danica bd. 1, s. 266-267. Mogens Brøndsted: Historien om Pontoppidans »Forklaring« i Danmark og Norge, Fund og Forskning 12, 1965, s. 52.
  37. 11. maj 1742, L. Fogtman som ovenfor anført.
  38. 22. august 1738, L. Fogtman sst.
  39. H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, 1-12 + suppl., 1924-1939, bd. 6, s. 329, forbinder det anonyme skrift fra 1763, som i Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 1014 lidt skævt er klassificeret under »Undervisning i de forskellige Fag«, med Erik Pontoppidans forsvundne skrift fra Bergen 1748, som havde nøjagtig samme titel, jfr. Pontoppidan: Collegium Pastorale, 1757, s. 684. Stilistisk er det hævet over enhver tvivl, at skriftet er Pontoppidans, og vi får dermed forøget indsigt i Erik Pontoppidans tidlige bidrag til læseundervisningens historie i Norge-Danmark. At skriftet atter blev udgivet i 1763 hænger formodentlig sammen med, at en pædagogisk litteratur var begyndt at udkomme fra 1750'erne, jfr. Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 1004. Således: Niels Prahl 1759, Bend. Krøll, 1764.
  40. Erik Pontoppidan: Kort og eenfoldig Underviisning for Skoleholdere, om den Maade, paa hvilken de best kunde lære Børn at læse i Bøger, saa og ved barnagtige Ord begynde at tale med dem om Gud og hans villie til vor Salighed, 1763, s. 14.
  41. Pontoppidan, 1737, § 223-24.
  42. Pontoppidan, 1763, s. 16-20.
  43. Pontoppidan, 1763, s. 18.
  44. Pontoppidan, 1763, s. 35-36.
  45. M. Neiiendam: Erik Pontoppidan. Studier og bidrag til pietismens historie, bd. 2, 1933, s. 265.
  46. Holger Frederik Rørdam: Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxiens Ridder i Pietismens Tid, Kirkehistoriske Samlinger, 5.r. 1, 1902-1903, s. 459.
  47. Rørdam som anført i note 46, s. 420.
  48. Sst., s. 421-22.
  49. Sst., s. 428.
  50. Sst., s. 427.
  51. Sst., s. 432.
  52. »Balles lærebog« var blevet til i et samarbejde mellem hofpræsten Chr. Bastholm og biskop Balle, som begge var medlemmer af Den store Skolekommission. Bastholm, som på Halle-filosoffen Christian Wolffs grund stod for en oplysningsfilosofisk inspireret teologi, havde i 1785 udgivet en *Religionsbog for Ungdommen* Den blev grundlaget for den af Balle sammenskrevne lærebog, som udkom i et fortryk 1790: *Forsøg til en Lærebog i den christelige Religion*, hvori det hedder, at forsøget »af een Forfatter er udarbejdet, og af en anden igiennemseet, prøvet og forbedret«. Den færdige Lærebog udkom da anonymt i 1791, men blev hurtigt kendt som Balles Lærebog, selv om grundinspirationen var Bastholms. Michael Neiiendam: Chr. Bastholm, Dansk Biografisk Leksikon.
  53. Mogens Brøndsted: Historien om »Pontoppidans Forklaring« i Danmark og Norge, Fund og Forskning 12, 1965, s. 53-64.
  54. Anders Pontoppidan Thyssen (red): Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, bd. 4, De ældre jyske Vækkelser, 1967, s. 232.

55. [Nic. Eding Balle & Chr. Bastholm]: Lærebog i den evangelisk-christelige Religion til Brug i de danske Skoler, 1791, s. 60.
56. Balle som ovenfor anført s. 63.
57. Sst., s. 80.
58. Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin, bd. 5, 1761, Fortale, s. 2-4.
59. Elle Jensen: De stærke Jyders første Tid, Kirkehistoriske Samlinger 6. r. 5, 1945, s. 21.
60. N. Hertzberg: Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny, 1885, s. 1.
61. Denne udgivelseshistorie bygger på Danske Afdelings systematiske katalog 3.2-416 ff.
- Det Kongelige Bibliotek, København, Brøndsted 1965: op.cit., s. 64-65, Norsk Bog-Fortegnelse 1814-1847, 1848, Norsk Bog-Fortegnelse 1848-1865, 1870, Norsk Bog-Fortegnelse 1866-72, 1877, Norsk Bog-Fortegnelse 1883-1890, 1892, samt det elektroniske BIBSYS.
62. E. Tønnesen: Nogle Bemærkninger til Forsvar for Pontoppidans Forklaring »Sandhed til Gudfrygtighed« i Anledning af enkelte Forandringer, Udeladelser og Tillæg, 1847.
63. N. Hertzberg: Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny, 1885, s. 12-13.